

Vlugschrift

Vlaams Architectuurinstituut

Onvoltooid verleden

Onvoltooid verleden

Negen stellingen over architectuur en erfgoed

De Dag van de architectuur, een initiatief dat nieuwe gebouwen openstelt voor het brede publiek, valt in 2017 voor het eerst samen met Open Monumentendag. En dat is niet toevallig. Het onderscheid tussen erfgoed en eigentijdse architectuur is aan het vervagen. Renovatie- en restauratieprojecten, de transformatie en herontwikkeling van leegstaande gebouwen en terreinen, verdichtingsoperaties en reparaties aan het stedenbouwkundig weefsel vormen een steeds groter deel van de architectuurproductie. Zeker de helft van de projecten in het laatste Architectuurboek Vlaanderen grijpt in de bestaande gebouwde omgeving in. De toekomst van de stad wordt in toenemende mate bepaald door wat er al is.

Voor de architectuur betekent dit een fundamentele verandering van de definitie van de kern van haar praktijk én haar theorie. Vrijwel de gehele architectuurtheorie, van Vitruvius tot in de 20e eeuw, impliceert dat gebouwen op een maagdelijk leeg terrein worden geprojecteerd. Dit is echter vrijwel nooit meer het geval. *Tabula scripta* noemt de Nederlandse architect en rijksbouwmeester Floris Alkemade de huidige conditie in de architectuur: het beschreven blad. *Tabula scripta* is het tegenovergestelde van *tabula rasa*, waarbij een architect begint te tekenen op een wit vel papier. Het is een mooi beeld om de nieuwe werkelijkheid van de architectuur te vatten.

Hoe kan de bestaande context opnieuw gelezen, begrepen, op waarde geschat én verder ontwikkeld worden? Hoe kunnen de zorg voor erfgoed en nieuwe ontwikkelingen hand in hand gaan? En hoe kan architectuur vanuit het bestaande anticiperen op nieuwe ontwikkelingen, van vergrijzing en sociale segregatie tot klimaatverandering?

Jonge en latente monumenten, façadisme en reconstructions, ruïnevorming als alternatief voor sloop; de gebouwen-voorraad om over na te denken wordt steeds groter. De naoorlogse gebouwen (in Vlaanderen – evenals in het merendeel van de Westerse wereld) vormen een groot deel van de bouwvoorraad, die moet worden verduurzaamd. Vaak wordt dit door eigenaars van gebouwen gezien als een kwestie van onderhoud; de gevels worden geïsoleerd, de installaties vervangen, de badkamer opgeknapt, en klaar is de klus. Voor behoud en verbetering van de architectonische kwaliteit is doorgaans nauwelijks aandacht. Omgekeerd biedt de bescherming van de monumentenstatus geen garantie voor het voortbestaan van een leefbaar gebouw, noch voor de architectonische kwaliteit. Als gebouwen dit label krijgen, brengt dit vaak een grote inperking van de architectonische vrijheid met zich mee. In het slechtste geval staat een gebouw leeg te verkommeren.

Dit vlugschrift onderzoekt aan de hand van negen stellingen de nieuwe verhouding tussen erfgoed en eigentijdse architectuur. Om het grote vraagstuk van de bestaande gebouwen-voorraad op te lossen, is inventiviteit nodig. Inventiviteit die gepaard gaat met durf, de bereidheid om het experiment aan te gaan en risico te nemen. Deze tekst is een oproep daartoe.

1. Gebouwen zijn essentiële dragers van collectieve ervaringen, waarden en opvattingen die door hun permanentie betekenis geven

---

Gebouwen overleven doorgaans de mensen die hen hebben gebouwd en die erin wonen en leven. Daardoor vormen gebouwen een verbinding tussen het verleden en de toekomst, met de levens die er in plaatsgevonden hebben en er nog in zullen plaatsvinden. Bouwwerken, van bruggen tot woonhuizen, drukken door hun structuur en figuur een stempel op de plattegrond van een stad. Ze belichamen het geheugen van steden en hun bewoners.

Dit is geen nieuwe gedachte. Een halve eeuw geleden schreef de Italiaanse architect Aldo Rossi (1931-1997) in zijn boek 'De architectuur van de stad' over de stad als het collectieve geheugen van haar bewoners. De stad wordt door Rossi beschouwd als architectuur, waarmee hij doelt op de permanentie van de stedelijke vorm. Rossi ziet de stad als een reusachtig object dat is vervaardigd door mensen. Daarbinnen vindt men grote en kleine gebouwen uit verschillende tijden – stedelijke artefacten – die een essentieel deel uitmaken van de stad. Ze zijn uniek en blijven voortbestaan door de geschiedenis van de stad heen. Denk aan het Colosseum in Rome, het paleis van Diocletianus in Split of het Palazzo della Ragione in Padua. De invulling van deze historische constructies is gewijzigd. Maar ondanks het veranderen van de samenleving maken zij er nog steeds een bepalend deel van uit.

In de steden van de Lage Landen is de plaats waar honderden jaren geleden kloosters of begijnhoven werden gebouwd nog goed afleesbaar in de stadsplattegrond. Vaak zijn onderwijsinstellingen of gezondheidsinstututen de erfgenamen van deze historische structuren. Denk aan de universiteitswijk in Antwerpen, waar je veel oude kloosterhoven en –tuinen tegenkomt. Ook de geschiedenis van de industrialisatie en haar infrastructuur heeft sporen in de plattegrond van de stad achtergelaten: de Thurn en Taxis site in Brussel of het Park Spoor Noord in Antwerpen vertellen ons het verhaal van de onstuimige ontwikkeling van de stad in de 19de eeuw.

Transformaties maken in Rossi's benadering een vanzelfsprekend deel uit van de geschiedenis van een gebouw of een stedelijk ensemble. Gebouwen ondergaan veranderingen omdat de samenleving niet stilstaat. Ze kunnen nieuwe functies opnemen. Soms verandert daarbij ook hun fysieke gedaante. Maar ook als er geen wijzigingen zichtbaar zijn, kan hun perceptie en daarmee hun collectieve betekenis veranderen. Gebouwen zijn onlosmakelijk verbonden met immateriële waarden en betekenissen, verhalen en tradities, maar ook met cultuurobjecten zoals boeken, kunstwerken en de interieurs die binnen worden gekoesterd en gebruikt. De culturele betekenis van een gebouw kan daarbij nooit los gezien worden van de dynamiek in de maatschappij waarvan het deel uitmaakt. Met de bouw van kerken werd het geloof gevierd, de talrijke transformaties van godshuizen tonen de secularisatie van de huidige samenleving. Nieuwe

bibliotheken, musea en theaters worden op hun beurt aangeduid als 'de kerken van de 21ste eeuw'. Rossi leert ons dat permanentie en verandering samengaan.

2. Het architectonisch erfgoed heeft baat bij een inventieve benadering met nadruk op de toekomstwaarde

---

Wat is de waarde van monumenten? De Oostenrijkse kunsthistoricus Alois Riegl (1858-1905) benoemde in 1903 in zijn invloedrijke essay *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen, seine Entstehung* een aantal waarden, die criteria leveren voor de beoordeling van de betekenis van monumenten. In dit waardestelsel, een van de eerste pogingen om het architecturale erfgoed te klasseren, onderscheidt Riegl ‘herinneringswaarden’ en ‘huidige waarden’. Onder de laatste categorie valt voor hem, naast de intrinsieke ‘artistieke waarde’ (*Kunstwert*) de ‘gebruikswaarde’, die eerste omvat de zogenaamde ‘herdenkingswaarde en de ‘ouderdomswaarde’. Hiermee is de spanning aangeduid die rondom elk monument ontstaat. Gaat het om de rol van een gebouw in de geschiedenis van een stad of is de waardering eerder kunsthistorisch gemotiveerd? En hoe verhoudt zich de realiteit van het hedendaagse gebruik – dat weer zijn eigen geschiedenis kent – tot de ouderdomswaarde die soms onder lagen van toevoegingen verborgen is?

In de discussies omtrent de aanpak van zogenaamde ‘jonge monumenten’, de gebouwen van na 1945, wordt vandaag ook nog de categorie ‘toekomstwaarde’ aan het waardenstelsel toegevoegd waarmee de ontwikkelingsmogelijkheden van een bestaand gebouw worden beschreven.

Het markeert een fundamentele wending in het erfgoed-discours; niet alleen de historische waarde van een gebouw telt, maar ook de vraag hoe een nieuw gebruiksperspectief kan worden gecreëerd. Deze wending brengt ook een nieuwe taak voor het architectonisch ontwerp met zich mee. Het ontwerp kan immers een bepalende rol spelen in de visie op erfgoed, van behoud naar ontwikkeling.

Erfgoed is in staat bestaande typologieën, architecturale oplossingen en functionele concepten uit te dagen. Dit leidt tot maatschappelijke vernieuwing en andersoortige architectonische oplossingen. Wie had in 1859, toen de gevangenis van Hasselt voltooid werd, kunnen vermoeden dat dit een geweldig onderkomen zou zijn voor de faculteit Rechten van de Universiteit Hasselt? Wie zag de mogelijkheden op het moment dat de gevangenis in onbruik raakte? Dankzij de herinrichting en uitbreiding van het stervormige gebouw kan het voortbestaan als onderwijsinstelling. De kenmerkende structuur bleef behouden en biedt door een aantal slimme architectonische ingrepen de mogelijkheid om alle functies van de universiteit te huisvesten.

Hoe komen we tot dergelijke inventieve oplossingen? Om te beginnen moeten we het streven naar perfectie laten varen, en onvolledigheid toelaten in de omgang met het gebouwd verleden. Het zuivere behoud van een monument, of de afwerking van minuscule details moeten ondergeschikt zijn aan het voortbestaan van het gebouw in de stad. Dat het aanpassen van gebouwen met een erfgoedwaarde een kader voor het ontwerpen impliceert,

wordt vaak als een beperking gezien. Maar beperkingen kunnen de creativiteit ook stimuleren; juist deze context blijkt vaak de essentiële vernieuwing uit te lokken.

Het spreekt voor zich dat men zich bij de herbestemming van een gebouw moet rechtvaardigen ten opzichte van het bestaande. Dit vergt nieuwsgierigheid naar de persoonlijkheid van het gebouw: de bestaande ruimte, compositie, maatvoering, en proporties, maar ook de durf om dit te herzien. Dankzij de toevoeging van nieuwe onderdelen of elementen krijgt het gebouw werkelijk een (nieuwe) toekomst. Kennis van de architectuurpraktijk en architectuurgeschiedenis is nodig om aanknopingspunten te vinden waarop een nieuw verhaal kan worden gebaseerd. Een open houding en de vrijheid om in te grijpen, is noodzakelijk om tot oplossingen te komen die uitstijgen boven het bewaren van een bestaande situatie.

3. Een verschuiving in de benadering van monumenten en niet-geklasseerde gebouwen kan voor een nieuw evenwicht zorgen

---

Architectuur is wellicht voor de eeuwigheid, maar gebouwen zijn nooit af. De functie van het gebouw of het verhaal kan wijzigen, en is nooit eindig of definitief. Het gebruik, de beleving en de functie bestendigen het voortbestaan ervan. De essentie van het voortbestaan is hoe de gebouwen betekenis geven aan de stad.

Op dit moment biedt een groot gedeelte van de architectuurproductie dat lange termijn perspectief niet meer. Bij de bouw wordt vaak al uitgegaan van een zeer beperkte ‘afschrijftermijn’ en levensduur. Het geheugenverlies is voorgeprogrammeerd bij de bouw. Zo werd in 2014 een Antwerps postsorteercentrum, amper dertig jaar gebruikt, al weer afgebroken. De ‘loods’ was snel en goedkoop in elkaar gezet, zonder enige meerwaarde voor de omgeving: wegwerparchitectuur. Wat er recent voor in de plaats kwam, straalt dezelfde korte levensduur uit.

Maar er zijn ook voorbeelden van gebouwen waaraan grondige reflectie en veeleisendheid vooraf ging, die desondanks niet oud zijn geworden. Denk aan het danstheater in Den Haag. Het werd in de jaren tachtig gebouwd met een beperkt budget, waarbij de materialen echter op een vernuftige manier gekozen werden om kritisch in te spelen op de voorschriften. Ondanks zijn iconische status werd het uiteindelijk afgebroken in 2016.

De functie van betekenisdrager is niet exclusief voor monumenten; verschillende gebouwen, zoals ook dit dans-theater, kunnen deze rol vervullen. Had de monumenten-status dit gebouw kunnen redden? Mogelijk. Maar het officieel klasseren van een gebouw als monument, biedt geen garantie voor het behoud ervan. De regelgeving die het label met zich brengt, perkt inventieve en toekomstgerichte aanpassingen soms in.

Een verschuiving in de benadering van beschermde en niet-beschermde gebouwen kan voor een nieuw evenwicht zorgen. Stel dat we zorgzamer zouden omspringen met gebouwen zonder label, en vrijer met monumenten? Vrijheid impliceert toe-eigening, nieuw leven en voortbestaan, maar evengoed architectonische vernieuwing en sensibiliteit. Een besef van kwaliteit moet deze vrijheid kunnen waarborgen.

De benadering van een *adaptive re-use*, het herbestemmen van een gebouw of terrein voor een andere functie dan waarvoor het oorspronkelijk gebouwd was, daagt uit om de verborgen kwaliteiten van een gebouw zichtbaar te maken. Het ontwerpen wordt een intelligente combinatie van archeologie en chirurgie. Er wordt gezocht naar de essentie van het bestaande gebouw die de mogelijkheid voor een nieuw gebruik en een nieuwe betekenis biedt. In de recente uitbreiding van het stadhuis van Kortrijk werd dit uitgangspunt gebruikt. Het bestaande bankgebouw uit de jaren zeventig werd volledig uitgekleeft en ontdaan van zijn verouderde interieur. Onder de systeemplafonds kwam een stoere betonnen constructie te voorschijn die

de binnenruimte visueel structureert en een eigentijdse monumentaliteit genereert.

Dit verschil in benadering heeft ook met een verschuiving binnen de geschiedenisopvatting te maken. Aanvankelijk werden monumenten aangeduid als getuigen van belangrijke gebeurtenissen. De laatste veertig jaar zien we toenemende aandacht voor *microhistoires*, waarbij grotere maatschappelijke vraagstukken en veranderingen worden bestudeerd door kleine elementen daarvan – een individueel huis of bedrijfsgebouw, een dorp – diepgravend te onderzoeken. Daarmee samenhangend groeide ook de aandacht voor het documenteren van alledaagse sociale praktijken zoals wonen, eetcultuur, consumptiepatronen, en hoe die evolueren. De idee is dat de geschiedenis zich manifesteert in relatief kleine veranderingen. Gebouwen belichamen die verschuivingen. Op die manier nam de aandacht voor ‘gewone’ gebouwen uit het verleden toe.

4. De erfgoedstatus biedt noodzakelijke weerstand tegen de wegwerpmentaliteit

---

Hoe lang zal het nog duren voordat we een monumentenstatus toekennen aan een *artist's impression*? In 1970 lag de grens voor gebouwen met een beschermde status op 1800; het ging om de middeleeuwse monumenten. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw volgde een herwaardering van de 19de-eeuwse stadsuitbreidingen en de Beaux-Arts architectuur, waarop een hele reeks gebouwen uit de periode 1800-1900 tot erfgoed werden verklaard. Ongeveer tegelijk ontstond waardering voor het industriële erfgoed, waarvan nog tot 1990 veel gesloopt werd. Vervolgens maakte DOCO-MOMO (een non-profit organisatie voor het DOcumenteren en COnservieren van gebouwen en stedenbouwkundige en landschappelijke ensembles van de MOdern MOVement) zich sterk voor de toetreding van modernistische architectuur op de monumentenlijst. Inmiddels gaat het al over gebouwen uit de jaren zeventig en tachtig. De jongste monumenten stammen uit de jaren negentig. Elke tien jaar komen we dichterbij het heden.

Er is kritiek op deze ontwikkeling; de beschermde status van gebouwen zou veranderingen onmogelijk maken en de binnenstad reduceren tot een openluchtmuseum. Maar in een wereld waarin de omloopsnelheid van gebruiksartikelen – inclusief architectuur – steeds hoger is, vormt de status van monument ook een welkom moment van weerstand tegen de wegwerpmentaliteit. De bijzondere status van een gebouw

of ensemble spoort aan om de ambitie bij herontwikkeling te verhogen. Bestaande gebouwen van waarde bieden verzet tegen een te snelle ontwikkeling, en tegen het winstbejag van enkelen, ten koste van het algemeen belang.

Als het Brusselse Volkshuis van architect Victor Horta tijdig op de monumentenlijst was gezet, had de culturele aanslag die de sloop van dit meesterwerk in 1965 veroorzaakte, kunnen worden voorkomen. Over de Koninklijke Stapelhuizen in Antwerpen die aan het begin van de jaren negentig werden afgebroken kan hetzelfde gezegd worden. De klassering kan een eenzijdige en kortzichtige economische logica tenminste tegenwerken, zo niet neutraliseren.

Doordat gebouwen behouden (moeten) blijven, soms tegen deze economische logica in, ontstaat ruimte voor nieuwe inzichten of projecten op langere termijn. Vandaag zijn we blij dat historische pakhuizen, aanvankelijk bestemd voor afbraak, uiteindelijk toch kunnen dienen als interessante woonruimte. Ook beeldbepalende cultuurgebouwen die uitgeleefd zijn, worden vaak de motor van het heropleven van stadsdelen zoals Flagey in Brussel of Vooruit in Gent. De monumentenstatus sluit daarbij nieuwe bestemmingen en aanpassingen niet uit. Veranderingen zullen altijd plaats vinden, en dat is ook positief.

Tegelijk kan een historisch weefsel tegenkracht bieden aan al te grootschalige oplossingen van tijdelijke aard. Dit sluit aan bij hoe het gebouw en de stedelijke ruimte in een traditionele Europese stad met elkaar in verbinding staan. Elk onderdeel behoort tot het grotere systeem en haalt hier betekenis uit.

5. Het onderscheid tussen historische en hedendaagse architectuur is een modernistisch construct

---

Tot voor kort leken veel architecten een standaardoplossing toe te passen wanneer ze een monument volgens de hedendaagse normen toegankelijk en gebruiksvriendelijk moesten maken. Ze herstelden het bestaande pand alsof er in honderden jaren niets veranderde, met daarnaast een strakke glazen doos die duidelijk maakt dat de uitbreiding van nu is. Deze oplossing is exemplarisch voor het denken over erfgoed en architectuur in tegenstellingen: oud versus nieuw, traditie versus moderniteit. Het getuigt van intellectuele en creatieve armoede. Hoeveel interessanter zou het zijn om het arsenaal aan mogelijkheden uit te breiden, door de formele, compositorische en materiële kwaliteiten van het bestaande te benutten of als inspiratie te nemen.

Het onderscheid tussen historische en hedendaagse architectuur is een modernistisch construct, waarvoor de fundamenteën in de 19de eeuw gelegd werden. Met Viollet-Le-Duc (1814-1879) en zijn tegenhanger John Ruskin (1819-1900) tekenden zich de twee belangrijkste scholen van de monumentenzorg af. De opvattingen van de Franse architect en architectuurtheoreticus Viollet-Le-Duc over het systematisch onderzoeken en deels reconstrueren van monumenten, staat haaks op de visie van de Engelse kunstkriticus John Ruskin die tot op de dag van vandaag een grote invloed heeft op de monumentenpraktijk in het Verenigd Koninkrijk. Ruskin propageerde een houding

waarbij monumenten inclusief de invloed van de tijd moesten worden bewaard, in plaats van ze volgens een wetenschappelijke restauratie op te knappen en naar hun vroegere toestand terug te brengen. De tweestrijd tussen de benaderingen is nooit definitief beslecht en werkt door in de huidige erfgoedpraktijk.

Deze tegenstelling werd versterkt in de moderne architectuur die na de Eerste Wereldoorlog tot ver in de twintigste eeuw het denken over de stad heeft bepaald. Het uitgangspunt hiervoor was de tabula rasa. Moderniteit betekende een breuk met het verleden; de geschiedenis werd afgewezen, en soms letterlijk uitgevlakt. Een tegenreactie op de vernieuwingsdrang was het traditionalisme, dat stond voor het voortzetten van het bestaande stratenpatroon en het bouwen in neostijlen.

Deze tegengestelde opvattingen hebben invloed gehad op de benadering van en voorschriften voor monumenten. In 1964 bundelde het Charter van Venetië (het belangrijkste internationale verdrag van de erfgoedsector) hierover een aantal richtlijnen. Het Internationaal Handvest voor behoud en restauratie van monumenten en stads- en dorpsgezichten kan beschouwd worden als een eindpunt in de discussie over monumentenzorg. Twee basale stellingen, geconcretiseerd in artikel 12, vormen de kern:

“De onderdelen die de verdwenen gedeelten moeten vervangen dienen op harmonieuze wijze in het geheel opgenomen te worden. Deze moeten echter duidelijk van de originele gedeelten te onderscheiden zijn zodat er geen vervalsing optreedt van de artistieke en historische in-

formatie.” Het werd geïnterpreteerd als een verbod op reconstructie, en een pleidooi voor een duidelijk verschil tussen onderdelen van de oude, originele architectuur en de nieuwe.

Op dit moment begint verandering te komen in de premisse voor een expliciete scheiding tussen oud en nieuw. Daar waar Viollet-Le-Duc zocht naar het moment waarop het monument zo ‘af’ of authentiek mogelijk was, staat tegenwoordig veranderlijkheid centraal. Sporen van verandering over de tijd mogen – of moeten zelfs – bewaard worden, omdat ze gelaagdheid en de verbinding tussen verschillende perioden en vormen van gebruik uitdrukken. Er is meer plaats voor uitbreiding, verlenging en pastiche.

Het loslaten van het modernistisch construct, dat het verschil tussen oud en nieuw benadrukt, brengt vrijheid met zich mee. Zonder dat sprake is van reconstructie, ontstaat op die manier ruimte voor de voortzetting van latente verhalen binnen het continuüm van gebouwen en het stedelijk weefsel.

Op een bijzonder krachtige manier heeft de architect Hans Döllgast (1891-1974) dit in de jaren na de Tweede Wereldoorlog bij de wederopbouw van de Pinakothek in München laten zien. Het oorspronkelijke gebouw uit de 19de eeuw was zwaar gehavend uit de oorlog gekomen. Döllgast’s ontwerp houdt het midden tussen een reconstructie en het bewaren van het gebouw als ruïne. De nieuwe invulling sluit in maat, schaal en ritme aan bij het oude gebouw, maar weerspiegelt in zijn sobere materiaalgebruik de geschiedenis van vernietiging en wederopbouw.

Een soortgelijke benadering zien we bij het Neues Museum in Berlijn. Het verleden is in al zijn aspecten voelbaar en zichtbaar. De nieuwe invulling keert zich er niet van af. Ze accentueert de compositorische en formele gegevens van de bestaande architectuur en vindt een taal die duidelijk van nu is, maar ook een tijdloze kwaliteit bezit.

6. Architectuur is een kunst waarbij nieuwe ontwikkelingen geworteld zijn in bestaande principes

---

Gebouwen belichamen een geschiedenis en kennis die architecten generatie na generatie hebben opgebouwd. Deze kennis speelt een rol in hoe we naar het verleden kijken en kan opnieuw worden meegenomen naar de toekomst. De Britse dichter T. S. Eliot (1888-1965) schreef in *Tradition and the Individual Talent* (1919) over de levendige traditie die we intrinsiek in ons dragen en koesteren, niet omdat we daartoe verplicht zijn maar omdat ze inherent deel uitmaakt van onszelf. Op die manier zijn tradities een voedingsbodem voor nieuwe benaderingen en verhalen, en geen dwingend kader dat de kunstenaar inperkt. Elke innovatieve creatieve schepping berust op een besef van de geschiedenis. Zoals Eliot het formuleert, houdt dit besef van de geschiedenis een waarneming in: ‘not only pastness of the past, but of its presence’. Hij duidt daarmee op het feit dat het verleden onlosmakelijk verbonden is met het heden, en een voortdurend actuele betekenis heeft. Geschiedenis is met andere woorden onvoltooid verleden tijd, en dit geldt ook voor de steden en hun gebouwen.

De Italiaanse architect Carlo Scarpa (1906-1978) heeft dit op een meesterlijke manier laten zien in de verbouwing van het Castelvecchio in Verona. Scarpa nam vrijheden die veel erfgoedsspecialisten niet zonder meer aanvaardden. Het gebouw, een amalgaam van middeleeuwse bouwdeelen en een reeks latere toevoegingen uit de 19de en 20ste

eeuw, is stevig aangepakt. Het openwerken van een deel van de uitbreidingen maakt de middeleeuwse vestingmuur van het kasteel zichtbaar. Een reeks betonnen bruggen vormt een parcours van loopwegen doorheen de spleet die Scarpa creëert en waarin op een bordes het ruiterbeeld van Francesco della Scala uit de 14de eeuw een prominente plaats inneemt. Zo speelt de architect met het beeld van de ruïne, met de ruwheid van het moderne beton die de stenen vestingmuren wonderwel verdragen en scheidt met plezier verwarring over wat oud en nieuw is. Het verhaal van de machtsstrijd, – de reden voor de bouw van het kasteel – wordt door Scarpa op een architecturale manier verteld en verbeeld; de ingreep maakt de kwaliteiten van het gebouw zichtbaar.

Deze benadering verschilt met vormen van traditionalisme die verandering als problematisch beschouwen vanuit een afwijzende reactie op modernisering. Wanneer oude principes verweven zijn met nieuwe, wordt het starre terugrijpen naar wat er ooit was onnodig en overbodig, maar ook de even krampachtige afwijzing van de geschiedenis die de moderne architectuur vaak kenmerkte.

7. Bouwen in een bestaande context dwingt om de functionele benadering van architectuur los te laten

---

De paradox van het hedendaagse droomhuis is dat het geen huis is. Wie een willekeurig architectuurtijdschrift openslaat, ziet lofts in oude fabrieken, appartementen in schoolgebouwen en kerken die omgetoverd zijn tot moderne woningen. Het is de sfeer, de hoogte en de overmaat van de ruimte die ons trekt, maar vooral de mogelijkheden die ze biedt: het gevoel dat alles hier nog kan gebeuren.

Dit gegeven nodigt uit om bepaalde typologieën en onze manier van wonen te bevragen. Bouwen in een bestaande context dwingt tot een diepgaand onderzoek naar wat een huis of gebouw meer betekent dan 'een dak boven je hoofd'. In de moderne architectuur van de 20ste eeuw werd de doelgerichte opdeling en functionele invulling van ruimtes benadrukt: het gebouw als machine. Maar wat als je er geen specifieke functies aan zou toekennen, juist omdat gebouwen al bestaan?

Dit idee zien we bij de recente aanpassingen aan een bestaand paviljoen op het terrein van een psychiatrisch ziekenhuis in Melle. Het gebouw was al opgegeven omdat het niet kon voldoen aan de gekwantificeerde eisen van de moderne zorg, toen het op het laatste moment werd gered. De bestaande constructie is geconsolideerd, met het doel om het gebouw in zijn huidige staat voor een beperkte toekomst te behouden. Het paviljoen, waarin nog een reeks glazen kassen werd gebouwd, doet nu dienst als een lege ruimte

waar de bewoners en gebruikers van het terrein in kunnen schuilen. Het accepteren van de functionele onbestemdheid is een nuttige bijkomstigheid van deze architectuurbenadering die het tijdelijke en onvolledige accepteert en omarmt. De tijdelijkheid en vrijheid van onbesliste constructies maakt toe-eigening mogelijk.

Deze visie beperkt zich niet tot conceptuele ontwerpen, maar heeft ook een maatschappelijke grondslag. Zo ontstonden vanuit kunstenaarsgroepen en de kraakbeweging vanaf de jaren zeventig nieuwe vormen van wonen en samenleven die experimenteerden met het hergebruik van in onbruik geraakte industriegebouwen. Deze ontwikkelingen zijn van onderuit gegroeid, en boden een passend antwoord op de samenlevingssituatie van dat moment. Ook vandaag zien we de resultaten ervan nog resoneren in projecten van intergenerationeel of collectief wonen.

8. De bestaande gebouwenvoorraad is de belangrijkste grondstof van Vlaanderen

---

Vlaanderen heeft geen marmergroeven zoals Italië, geen metalen in de bodem zoals Frankrijk, en geen aardgas zoals Nederland. Vlaanderen heeft amper grondstoffen. Wat Vlaanderen wel heeft is een enorme gebouwenvoorraad. Aan het begin van de 21ste eeuw erven we veel meer gebouwen dan alle generaties voor ons. Het herbesteden en aanpassen van deze enorme gebouwenvoorraad aan de hedendaagse comforteisen vormt een grote uitdaging. Vaak moet een bouwheer worden overtuigd dat een inventief hergebruik mogelijk en economisch aantrekkelijk is. Dit vergt een culturele omslag in het denken, maar er zijn ook sterke ecologische en economische redenen om op zoek te gaan naar een nieuw perspectief voor gebouwen. Het bestaande patrimonium is een rijke bron van materialen en ruimtes, die ons tegelijk uitdagen tot het herdenken van hoe we leven, wonen en werken.

Bestaande gebouwen kunnen letterlijk als grondstof dienen in een tijd waarin materialen steeds schaarser wordt. Vandaag zien we allerlei initiatieven die hier op inspelen. Hergebruik van materialen wordt gefaciliteerd vanuit een economisch model, via beurzen voor bouwdelen en particuliere verkoop op tweedehandssites, maar ook vanuit een artistieke praktijk. Het bestaande patrimonium is ook op te vatten als een ‘intellectuele’ grondstof, waarin kennis ligt opgeslagen – op voorwaarde dat die kennis kri-

tisch geëvalueerd wordt en er vrij mee wordt omgaan. Ook de materialen zelf moeten we evalueren. Sommige zijn duurzaam en gezond, veel materialen van de laatste veertig jaar zoals asbest of de meer recente isolatiematerialen zijn echter problematisch en blijken schadelijk te zijn voor de omgeving. Ook daarom is het evident dat de herbestemming of recyclage van een 16de-eeuwse boerderij andere uitdagingen met zich meebrengt dan een kantoorgebouw uit 1985.

De grondstof bevat tenslotte een ideëel aspect. Bestaan-ge bouwen kunnen kwaliteiten bevatten die logisch waren op het moment dat ze werden geconcipieerd, maar vandaag zouden ze niet allemaal op diezelfde manier gereproduceerd worden. In de context van herbestemming moeten deze structuren op een vakkundige manier bevraagd worden.

Deze benadering gaat in tegen de tabula rasa van de modernisten en het idee dat het voorgaande plaats moet maken voor het nieuwe. Erfgoed staat niet los van hedendaagse thema's als mobiliteit, wonen, landschap, milieu, toerisme, landbouw en economie. Er is sprake van een natuurlijke verwevenheid van tijd en ruimte.

Deze relatie moet nog explicieter worden in de hoofden van ontwerpers en opdrachtgevers. Het is niet langer aanvaardbaar dat we op allerlei vlakken in onze leefwereld hergebruik of recyclage normaal vinden, maar deze redenering niet volgen bij gebouwen. Daarom is een radicale verschuiving van onze visie op het bestaande nodig die een paradigmatische verandering inhoudt van de definitie van architectuur.

9. Gebouwen zijn nooit af, maar veranderen mee met de cultuur en de samenleving

---

Architectuur is een spiegel van de samenleving, erfgoed het collectieve geheugen dat met de maatschappij mee evolueert. Volgens die visie zijn gebouwen nooit af, maar veeleer een hoofdstuk in het grote verhaal van de stad en een gemeenschap. Naarmate onze leefwereld door globalisering, digitalisering en toenemende mobiliteit, steeds groter en sneller wordt, groeit de behoefte aan verhalen die ons verbinden met een specifieke plek en tijd. Verhalen die bovendien openingen bieden naar de toekomst. Erfgoed is daarbij een uitnodiging en aanmoediging om verder te ‘schrijven’, en de geschiedenis door te vertellen aan de volgende generatie.

De geschiedenis leert dat waardevol erfgoed zich steeds heeft kunnen aanpassen aan nieuwe noden en gebruiken. Erfgoed is alleen levensvatbaar als het gebruikt wordt. Dit impliceert niet alleen dat gebouwen andersoortig gebruik toelieten, maar ook een zeker engagement met zich meebrachten: mensen hebben zich met deze gebouwen geïdentificeerd, en zich sterk gemaakt om een verandering in gang te zetten.

9bis). Bijna niets doen levert soms de beste architectuur op

Colofon

Tekst

Christoph Grafe, Sofie De Caigny
en Kirsten Hannema
met de medewerking van
Heleen De Koster

Productie

Rosan Meijer en
Anna Van Oekelen

Redactie

Egon Verleye

Vormgeving

Sara De Bondt

Drukwerk

Daddy Kate

Depot nummer:
D/2017/10.202/3

ISBN nummer:
978949256704

Het Vlaams Architectuurinstituut
wordt betoelaagd door:

Beelden

p.4: Stramien, Polyvalente loods
Spoor Noord, Antwerpen,
foto: Stijn Bollaert
p.8: noAarchitecten, Universiteit
Hasselt: faculteit Rechten, Hasselt,
foto: Kim Swarts
p.12: 51N4E, Buda Art Centre,
Kortrijk, foto: Christoph Grafe
p.16: Erich Mendelsohn,
Hoedenfabriek, Luckenwalde,
foto: Christoph Grafe
p.20: David Chipperfield i.s.m.
Julian Harrap, Neues Museum,
Berlijn, foto: Ute Zscharnt
p.26: Nikodemus Tessin en
Gunnar Asplund, Stadhuis en
gerechtshuis, Göteborg,
foto: Hans Wretling
p.30: Architecten de vylder vinck
taillieu, PC Caritas, Melle,
foto: Christoph Grafe
p.34: Rotor, Tijdelijk kantoor en
expositieruimte RDF 181, Brussel,
foto: Jan Kempnaers

Het Vlaams Architectuurinstituut
geniet de steun van volgende
structurele sponsors:

C ● V ▲ A R T E

Vlaams

Architectuur

instituut

www.vai.be